

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research

Cilt: 14 Sayı: 77 Nisan 2021 & Volume: 14 Issue: 77 April 2021

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNİ NEGATİF YÖNDE ETKİLEYEN FAKTÖRLER: DAĞLIK KARABAĞ ÖRNEĞİ

THE NEGATIVELY AFFECTING FACTORS OF TURKEY-ARMENIA RELATIONS: THE CASE OF NAGORNO-KARABAKH

Pınar ÖZDEN CANKARA*
Okan ÇERİZ**

Öz

Türkler ve Ermeniler yüzyıllardır bir arada yaşama kültürüne sahip oldukları halde milliyetçilik olgusunun etkisiyle birbirlerinden uzaklaşmaya başlamış, Birinci Dünya Savaşı esnasında yaşananlar ise iki topluluğun arasına kapanmayacak yaralar açmıştır. Ermenilerin Sovyet uydusu haline gelmeleriyle birlikte iki ülke Soğuk Savaş yıllarında farklı bloklarda yer almış ve uzun yıllar birbirleriyle temas kurmamıştır. 1990'larda uluslararası sistem yeniden şekillenirken iki ülke için de ilişkileri geliştirme fırsatı doğmuştur. Ancak bu süreçte de taraflar arasında istenilen ivme tam olarak yakalanamamıştır. Bunda ilişkilerin geliştirilmesini engelleyen faktörlerin etkisi büyüktür. Ermenilerin 1915 yılında gerçekleşen tehcirden "soykırım" diye söz etmeleri, bu konuyu siyasallaştırmaları ve Azerbaycan'a ait olan Dağlık Karabağ bölgesini işgal etmeleri, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin gelişmesini engelleyen önemli faktörlerdir. Bu konular sadece 1990'larda değil, 2000'li yıllarda da iki ülkenin aralarındaki sınırı açmasını ve siyasal ve ekonomik ilişki kurmasını engellemiştir. Bu çalışmanın amacı diğer faktörleri de göz önünde bulundurarak, özellikle Türkiye'nin Azerbaycan ile olan ilişkilerinin ve Dağlık Karabağ çatışmasında Azerilere verdiği desteğin, Ermenistan ile olan ilişkisini nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Çalışmada üç ülke bürokratlarının açıklamalarına ve taraflar arasında yapılan anlaşma ve protokollere bakılmıştır. Çalışmanın vardığı sonuç, Dağlık Karabağ sorununun ve Türkiye-Azerbaycan siyasal ilişkilerinin geliştirilmeye çalışılmasının her defasında Türkiye-Ermenistan ilişkilerini olumsuz yönde etkilediğidir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Dağlık Karabağ, Ermenistan, Azerbaycan.

Abstract

Although Turks and Armenians have had the culture of living together for centuries, they started to distance themselves from each other due to the phenomenon of nationalism, and what happened during the First World War caused wounds that would not be closed between the two communities. When the Armenians became Soviet satellite, the two countries took part in different blocks during the Cold War years and did not contact each other for many years. While the international system was reshaping in the 1990s, there was an opportunity to develop relations between two countries. However, in this process, the desired momentum between the parties could not be fully achieved. The factors that prevent the development of relationships have a great effect on this. Because of the Armenians mentioning the 1915 deportations as "genocide", politicizing this issue and the invasion of the Nagorno-Karabakh which belongs to Azerbaijan are important factors that impede the development of Turkey-Armenia relations. These issues prevented the two countries from opening their borders and establishing political and economic relations not only in the 1990s but also in the 2000s. The aim of this study is to demonstrate how Turkey-Azerbaijan relations and Turkey's support to Azerbaijan in Nagorno-Karabakh conflict affects its relations with Armenia by taking into consideration of other factors. In the study, the statements of the bureaucrats of the three countries and the agreements and protocols made between the parties were examined. The study's conclusion was that the Nagorno-Karabakh conflict and working to improve the political relations between Turkey and Azerbaijan, affects Turkey-Armenia relations negatively.

Keywords: Turkey, Nagorno Karabakh, Armenia, Azerbaijan.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0003-3739-4771, pinar.cankara@bilecik.edu.tr

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Kamu Yönetimi Programı Yüksek Lisans Öğrencisi, ORCID: 0000-0001-5069-2322, okancerez@hotmail.com

1. Giriş

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin gelişmesini negatif yönde etkileyen etmenler iki taraftan kaynaklanmaktadır. Ermenistan kökenli meselelerin ilki 1915 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilere yönelik alınan tehcir kararının "Türklerin yaptığı sistemli bir soykırım" olduğunu iddia etmeleridir. Ermenistan bu savını kendi inşa ettiği kanıtlar ile ispatlamaya çalışmakta ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni bu hususta suçlamaya devam ederek, konuyu sadece iki ülke arasında bir mesele olmaktan çıkartmaktadır. Diaspora Ermenilerinin katkılarıyla özellikle Avrupa devletlerinin parlamentolarında sözde Ermeni soykırımının birer yasa olarak tanınmasını sağlayan Ermenistan, tarihsel bir sorunu siyasallaştırarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ilerlemesini engellemektedir.

İki ülkenin siyasal ve ekonomik yönden temasta bulunmasını engelleyen bir diğer etmen ise Türkiye kökenlidir. Türkiye'nin Ermenistan ile 325 kilometre kara sınırı bulunmakta ve iki ülke Alican sınır kapısı ile aslında birbirine geçiş yapmaktadır. Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait Kelbecer topraklarını işgale başlaması ve iki taraf arasında Dağlık Karabağ'ın kontrolü için yapılan savaşta Türkiye, Azerbaycan'a destek olabilmek için Ermenistan ile olan ticaretini durdurmuş, 1993 yılında sınırı kapatmış ve iki ülke arasında kara, demir ve hava yolları ulaşımını sona erdirmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2020). Türkiye'nin sınırı kapatması Ermenistan ekonomisini derinden etkilediğinden, bu husus da iki ülke arasında yeni bir sorunlu alan yaratmıştır.

Tüm bu kriz noktalarına rağmen Türkiye ve Ermenistan zaman zaman ilişkilerini normalleştirmek istemiştir. Bu esnada Türkiye, Ermenistan'dan sözde soykırım söylemini masaya yatırarak, tarafsız tarihçilerin belgelerle bir araya gelip, bu konuyu bir komisyonda tartışmalarını isterken, Ermenistan ise Türkiye'den halen kapalı olan kara sınırının açılmasını ve Türkiye-Ermenistan iktisadi ilişkilerinin geliştirilmesini talep etmektedir. Türkiye ise sınırın açılması meselesini Ermenistan'ın Dağlık Karabağ işgalini son vermesine bağlamakta ve Ermenistan bu yönde bir adım atmadıkça, sınırın açılmayacağını ifade etmektedir.

Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerinin gergin olmasının bu ülkeye ciddi iktisadi kayıplar yarattığı ortadadır. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı; Türkiye'nin Azerbaycan ile olan ilişkisinin, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkisini ne boyutta etkilediğini ortaya koymaktır. Çalışmanın amacı aynı zamanda çalışmanın sınırlarını da çizmekte olduğundan, iki ülke arasındaki ilişkileri derinden etkileyen 1915 olayları ile ilgili iddialardan negatif bir faktör olması nedeniyle bir parça söz edilecek ancak bu konu bir başka çalışmanın asıl meselesi olduğundan, ağırlık Dağlık Karabağ meselesi, Azerbaycan ile ilişkiler ve Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırı mevzularına verilecektir. Çalışmanın öne sürmekte olduğu sav; Dağlık Karabağ meselesinin ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ivme kazanmasını olumsuz etkilemekte olduğudur.

2. Türkiye'nin 1990'larda Ermenistan ve Azerbaycan'ın Bağımsızlıklarını Tanıma Süreci ve İlişkileri Geliştirmek İstemesi

Sovyetler Birliği'nin sona ermesinin ardından Kafkasya bölgesinde devletler bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamıştır. Soğuk Savaş yıllarında bu coğrafyada Rus baskısı ile soğutulan sorunlar, sınırlar tayin edilirken yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Azerbaycan ile Ermenistan bağımsızlaşırken, bastırılmış Karabağ meselesi de yeniden Ermeniler tarafından gündeme getirilir olmuş ve hatta Karabağ Ermenileri bu süreçte bağımsız olmaya çalışmıştır (Gökçe, 2011, 1141-1142). Güney Kafkasya'da bağımsızlıklarını kazanan devletlerin normal koşullar altında komşusu oldukları ülkelerle iş birliği fırsatları aramaları gerekirken, yaşanan sistemsel dönüşümün yarattığı istikrarsızlık ve bu ülkelerde yeni ekonomi politikaları ve siyasal sistemlerin benimsenmesi, beraberinde yeni tartışmaları ve hatta çatışma yaşanması riskini getirmiştir (Aydın, 2015, 366). Güney Kafkasya da bu geçiş esnasında sancılı bir süreç yaşamıştır.

21 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan'ı Türkiye 16 Aralık 1991'de tanımıştır. Ancak 23 Ağustos 1990'da yayımlanan Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nin on birinci maddesinde yer alan şu ifade aslında doğrudan Türkiye'yi hedef almaktadır (Declaration on Independence of Armenia, 1990): "Ermenistan Cumhuriyeti, 1915 yılında Osmanlı Türkiye'sinde ve Batı Ermenistan'da yapılan soykırımın uluslararası alanda tanınmasını destekleyecektir." Bu ifadede tek sorun Ermenistan'ın bağımsızlık sonrasında da 1915'e ilişkin iddialarından vazgeçmemesi değildir. Ermenistan aynı zamanda Türkiye'ye ait topraklardan "Batı Ermenistan" olarak söz etmektedir. Türkiye buna rağmen Ermenistan'ı tanımıştır. Dahası

Ermeni Anayasası'nın giriş kısmında Bağımsızlık Bildirgesi'nin kabul edildiği belirtildiğinden, bu savlar anayasada da hüküm altına alınmıştır (Constitute Project, 2015).

Ermenistan'ın bağımsızlığının tanınmasının ardından Türkiye, bu ülkeye rasyonel yaklaşıma devam etmiş, örneğin kıyı ülke olmamasına rağmen Ermenistan'ın Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün kurucu üyeleri arasında yer almasını sağlamış, 1992 yılında Avrupa devletlerinden getirilecek buğdayın Türkiye üzerinden Ermenistan'a ulaştırılmasına müsaade etmiş, yine aynı yıl Ermenistan'a elektrik satışına başlanmış ve serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde oldukça zor iktisadi günler yaşayan Ermenistan'a bizzat insani yardımda bulunarak, iki ülke arasında olumlu ilişki tesis edilmesinde önemli bir adım atmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2020).

Süleyman Demirel'in Başbakanlığındaki DYP-SHP koalisyon hükümeti, bu ülkede yaşanan depremin ardından Ermenistan'a buğday yardımında bulunarak aslında stratejik bir hamle yapmıştır. Hatta 1991 yılında Başbakan Demirel, Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan'a bir mektup göndermiş ve Türkiye'nin iyi komşuluk ilişkileri gereğince, bu ülke ile durumun geliştirilebileceğine olan inancını dile getirmiştir (Lütem, 2015, 235-236).

Türkiye, Ermenistan Dağlık Karabağ topraklarını işgal etmeye başlayana kadar olan süreçte sadece Ermenistan ile değil aynı zamanda Rus tahakkümünden kurtulan ve aynı etnik kökenden olduğu, dolayısıyla tarihsel ve kültürel açıdan dost ve müttefiki olduğu Azerbaycan ile de ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Azerbaycan 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiş ve Türkiye 9 Kasım 1991'de onu ilk tanıyan devlet olmuştur (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021).

Türkiye bu süreçte Güney Kafkasya'daki ülkelerde konsolosluklar açma ve diplomatik temsilciler gönderme kararı almıştır. Ancak Ermenistan'ın Karabağ meselesinde gösterdiği tutum ve Azerbaycan topraklarını işgal etmesi nedeniyle bu ülke konsolosluk ve büyükelçilik açılma kararının dışında bırakılmıştır (Aydın, 2015, 379). Dolayısıyla Ermenistan'a konsolosluk açılmamasının ardında, Türkiye'nin Azerbaycan desteği olduğu görülmektedir. Buna karşılık Türkiye, 14 Ocak 1992'de Azerbaycan ile diplomatik ilişkileri başlatmış ve hatta Bakü Başkonsolosluğu Büyükelçiliğe dönüştürülmüştür (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021).

Türkiye ilerleyen zaman zarfında hem Orta Asya'da bağımsızlıklarını yeni kazanan devletlerle, hem de Güney Kafkasya devletleri ile siyasi ilişkilerini güçlendirmeye önem vermiştir. Ancak Türkiye'nin "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türkçe konuşan halklar birliği" şeklinde sloganlaşan hedeflerine kısa sürede ulaşabildiğini söylemek oldukça güçtür. Her ne kadar o dönem bağımsız Türk devletlerinin yan yana geldiği "Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı" gibi organizasyonlar düzenlenip, "Türk Ortak Pazarı" ve "Türk Kalkınma ve Yatırım Bankası" kurulması fikirlerini öne atılmış olsa da (Çağlar, 2018, 254), Türkiye'nin bu gibi projeleri en çok Azerbaycan tarafından desteklenmiş, diğer Türk devletleri Rus baskısı nedeniyle Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesine temkinli yaklaşmıştır. Azerbaycan ile olan ilişkiler ise Ebülfeyz Elçibey döneminde önemli derecede gelişirken, Haydar Aliyev'in iktidara gelmesi ile bir süre duraklama sürecine girmiştir. Türkiye'nin Azerbaycan ile 1990'larda ekonomi ve enerji alanlarında işbirliği yaparak gerçekleştirebildiği en önemli girişim, 1996 yılında imzalanan antlaşma ile hayata geçirilmek istenen Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı olmuştur. Bu boru hattının 2006 yılında faaliyete başlaması, Türkiye'nin hiç olmazsa Güney Kafkasya'da ilişkilerini bir parça da olsa ilerletebilmesini sağlamıştır (Görgülü, 2008, 3-4).

3. Ermenistan'ın 1915 Olaylarını Gündemde Tutmasının İki Ülke İlişkilerine Yansıması

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin 1990'lı yıllarda gelişmesini engelleyen önemli faktörlerden birisi Ermenilerin bağımsız olduktan sonra da "Ermeni Soykırımı" iddialarını ve buna bağlı olarak Türkiye'den tazminat ve toprak talep etme politikalarını siyasal gündemlerinden düşürmemeleridir. Ermenistan siyasal sembollerle de bu ülküsünü toplumsal hafızalarında yaşatmaya çalışmaktadır. Örneğin Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi ve Ermenistan Anayasası'nın dışında, ülkenin ulusal armasında kullanılan figürler, Ermenilerin Doğu Anadolu topraklarına ilişkin hedeflerini simgelemektedir. 19 Nisan 1992'de Ermenistan Yüksek Konseyi tarafından kabul edilen ve 15 Haziran 2006'da da Ermenistan parlamentosu tarafından "Ermenistan Cumhuriyeti Arma Yasası" olarak benimsenen Ermenistan devlet armasında, merkezde bir kalkan bulunmakta ve kalkanın içerisinde Ermeni halkın "Ararat" olarak isimlendirdiği Ağrı dağı, dağın üzerine oturmuş Nuh'un gemisi ve tarihte kurulmuş bulunan dört Ermeni krallığın armaları yer almaktadır (Beech, 2021). Ermeniler kendilerine bir ulus-devlet inşa ederlerken, ulusal bilinci ve ortak tarihsel geçmişi soykırım söylemi üzerinden oluşturmaya çalıştıkları için, devletin resmi sembollerinde de buna gönderme yapan simgeler kullanarak, bu hususta kolektif bilinç tesis etmeye

çalışmaktadırlar. Bu husus da ister istemez Ermenistan'ın Türkiye ile ilişki tesisinde ciddi bir engel oluşturmaktadır.

Ermeniler tarihsel bir konuyu siyasal bir soruna dönüştürürlerken, verileri de istedikleri gibi kurgulamaktadırlar. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği, Sarıkamış'ta Türk ordusunun ağırlaşan hava şartları nedeniyle hezimete uğradığı ve hatta Çanakkale'de deniz ve kara muharebelerinin yaşandığı bir atmosferde, 1915'de, ülkenin doğusunda başlayan ayaklanma şüphesiz Osmanlı Devleti'nin karar alıcılarını köşeye sıkıştırmıştır. Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'daki Ermeni vatandaşlarını güvenli bir ortama nakletmek ve zaten zorlu koşullar altında bulunan devletin hiç olmazsa içte güvenliğini tesis etmek için aldığı önlemler ve uyguladığı politikalar, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunların çıkış noktasını oluşturmaktadır. Ermeniler, Türkler tarafından güvenli bölgelere nakledilmeleri esnasında yaşanan olayları bir soykırım olarak görmekte ve Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin de sorumluluğunun devam ettiğini iddia ederek, siyasal bir tartışma başlatmaktadır. Ermenilere göre Türk topraklarında bir buçuk milyon Ermeni sistemli olarak uygulanan soykırım politikası neticesinde hayatını kaybetmiştir ve onlara göre bu, insanlık tarihinde modern zamanlarda yapılan ilk soykırımdır (Hill, Kirişçi ve Moffatt, 2015, 128). Ancak Türkiye, Ermeniler tarafından ortaya atılan bu savları kabul etmemekte ve oldukça ağır bir hukuksal tanım olan soykırım ifadesine tamamen karşı çıkmaktadır. Türkiye, Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesinde yayınlar yaparak Türkiye'nin haklı iddialarını tarihsel belgeler ile birlikte ortaya koymaktadır¹. Hatta Devlet Arşivleri Başkanlığı resmi bir internet sitesi kurarak, Ermeni meselesinde Türkiye'nin arşiv belgelerini hem Osmanlıca orijinal halleriyle, hem de günümüz Türkçesi ile açıklama yaparak, kamuoyunun hizmetine sunmaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2020).

Türkiye konuya bu şekilde yaklaşırken, diaspora Ermenileri yaşamakta oldukları ülkelerde aktif siyasal tutum takınıp, lobicilik faaliyetlerinde bulunarak o ülke parlamentolarının Ermeni Soykırımı Yasası çıkartmalarını sağlamıştır (Armenian National Institute, 2021). Böylelikle konu bir de uluslararası bir boyut kazanmıştır. Kanada, Rusya ve pek çok AB üyesi ülkeler gibi iktisadi durumu iyi olan ve birer siyasal güç odağı olan devletlerin sözde Ermeni soykırımını tanımış olmaları aslında Türkiye'nin dikkatle takip etmesi gereken ciddi bir meseledir (Vidlickova, 2012, 1). Türkiye uzunca bir zaman Ermenilerin uluslararası çapta yürüttükleri bu gibi faaliyetlerin kendisine ne kadar zarar verdiğini göz ardı ettiğinden, zamanında Ermeni faaliyetlerine karşı atağa geçmemiştir. Oysa sözde Ermeni soykırımını parlamento düzeyinde benimseyen ilk ülke, bir Güney Amerika ülkesi olan Uruguay'dır ve tarih 22 Nisan 1965'dir². Türkiye bu gibi girişimleri kınamıştır ancak buna karşı aktif bir pozisyon alıp, bu alanda kamu diplomasisi faaliyetleri yürütmemiştir. Üstelik Ermenistan 1915 olayları ile ilgili kolektif bilinç oluşturma politikasına 1988'de 24 Nisan tarihini "soykırımı resmi olarak anma günü" ilan ederek ve her yıl anma törenleri düzenlemeyi planlayarak devam etmiş ve 1995'e gelindiğinde başkent Erivan'da bir "soykırım müzesi" açarak, bu siyasetini taçlandırmıştır (Demir, 2005, 112).

Türkiye, 2000'li yıllara gelindiğinde "Komşularla Sıfır Sorun" politikasını bir dış politika ilkesi olarak uygulamaya başladığında, bu tarihsel sorunun çözümlenmesi için iki tarafın tarihçilerinin ve uzmanlarının yer aldığı, iki devletin de iddialarını kanıtlamak için belgelerini sunduğu bağımsız bir komisyon toplanmasını ve olayların incelenmesini önermiştir. Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan 13 Nisan 2005'de Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a bir mektup yazarak, taraflar arasında ortak komisyon kurulması teklifini resmi bir talebe dönüştürmüştür. Hatta Başbakan Erdoğan komisyonun sadece iki ülkenin değil, diğer ülkelerin arşivlerinde de araştırma yapıp, çalışmalarına eklemesini talep etmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2005). Türkiye'nin bu teklifi oldukça önemlidir zira Türkiye kendi savlarına ve belgelerine güvendiği için, bu tür bir komisyonun faaliyetlerinin, Ermenilerin yıllardır yürüttüğü algı yaratma ve uluslararası kamuoyunu manipüle etme politikalarına verilecek en rasyonel cevap olacağını düşünmüştür. Bu adımı ile Türkiye, bu sorunun uzlaşmaya yanaşmayan tarafı olarak etiketlenmekten de kurtulmuştur. Zira öneri bizzat Türk Başbakanından gelmiştir.

Türkiye'nin bu teklifi Ermenistan hükümetinin uzlaşmaz tutumu neticesinde uygulanamamıştır. Ermenistan sorunun derinlemesine araştırılmasına karşı çıkmakta, onun yerine bunun bir kriz olarak elinin altında durmasını istemektedir. Zira diaspora Ermenileri soykırım söyleminden beslenmekte ve bunun

¹ Türkiye 1995'de yayınlar çıkartarak, sözde soykırım meselesinde Ermeni iddiaları ile tarihsel belgeler ışığında mücadeleye başlamıştır. Örneğin: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995; Hüseyin Nazım Paşa, 1998; Münir Süreyya Bey, 2001; Karacakaya, 2001.

² Uruguay Parlamentosu'nun kabul ettiği yasada şu ifadeler yer almaktadır: "Bu yıl, tarihin en korkunç soykırımlarından birinin 50'inci yıldönümü. Doğuda, yaşlı ve çöküntü halindeki Osmanlı İmparatorluğu'nda, Ermeni halkı ölümlerine doğru yola çıktı. Bu, önceden, bir grup genç ve insafsız siyasetçi tarafından planlanmıştı. Tüm bir halk ölüme mahkûm edildi. O dönem bir milyondan fazla kişiden oluşan bir azınlığı sınırdışı etmeye çalıştılar. Ve bunu tüm bir halkın mensuplarını yok ederek yapmak istediler." Bkz.: BBC News, 2012.

üzerinden bir kimlik kurgusu yapmaktadırlar. Oysa Ermenistan'daki Ermeniler arasında Türkiye'nin uzlaşma önerilerini göz önüne almak gerektiği kanısında olanlar vardır. Örneğin, Ermenistan'da bulunan Kafkasya Kaynak ve Araştırma Merkezi'nin (Caucasus Research Resource Centre Armenia) 2015 yılında Ermeniler ile yaptığı alan araştırmasının sonucuna göre, çalışmaya katılanların %64'ü iki ülke arasındaki sınırın açılmasının ülke ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunacağını düşünmekte ve katılımcıların %79'u Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilmesinden yana bir tutum benimsemektedir. Aynı çalışmaya göre katılımcıların %85'i Türkiye'nin Ermeni soykırımını tanıması meselesinin, %51'i sınırın açılması konusunun ve %32'si Türkiye'nin Karabağ meselesindeki tavrının iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrine etki ettiğini düşünmektedir (Kafkasya Kaynak ve Araştırma Merkezi Kamuoyu Araştırması, y.y.). Oysa Ermeni diasporası, Ermenistan'daki Ermenilerin aksine, yıllardır Türkiye karşıtı işler yapmaktadır. Örneğin 2005 yılında diaspora Ermenileri, tam da Türkiye, AB ile tam üyelik müzakereleri yürütecek iken, Türkiye'nin imajını zedelemek için sözde soykırımın 90. yılı kutlamalarını başlatmış ve Almanya ile Fransa nezdinde Türkiye aleyhine kamuoyu faaliyetlerinde bulunmuştur (TASAM, 2006). Ermeniler bu stratejiyi sonraki yıllarda da uygulamıştır. Türkiye bununla mücadele yolları arar olmuştur.

2014 yılında yani olayların meydana gelmesinden 99 yıl sonra Başbakan Erdoğan başta Ermenice olmak üzere dokuz farklı dilde yayımlanan bir taziye mesajı göndermiş ve 1915 yılında çıkartılan tehcir kararının "gayri insani sonuçlar doğurduğunu" ama bunun Türk ve Ermeni toplumu arasında ilişki kurulmasına engel olmaması gerektiğini belirtmiştir. Başbakan Erdoğan aynı zamanda Türkiye'nin devlet arşivlerinin herkesin kullanımına açık olduğunu vurgulamış ve 1915 olaylarının siyasal bir ihtilaf konusu haline getirilmemesi çağrısında bulunmuştur. Başbakan Erdoğan 23 Nisan resepsiyonunda ise; "Karabağ sorunu çözülmeden Ermenistan ile normalleşme olmaz." diyerek, Türkiye'nin Ermenistan ile tek meselesinin 1915 olayları olmadığını belirtmiştir (BBC News, 2014). Türkiye'nin cumhuriyet tarihinde ilk defa Başbakanlık düzeyinde Ermeni topluluğuna yönelik taziye mesajı yollaması Türkiye'nin konuya verdiği önemi göstermektedir. Türkiye burada bir tutum farklılığına giderek, Ermenilerin soykırım dediği olaylara ilişkin tehcir kelimesini kullanarak bir cevap vermeye başlamıştır (Güranlı, 2014).

Türkiye uzlaşmacı bir tutum benimserken Ermeni diasporasının katkılarıyla Ermenistan bir de 24 Nisan 2015'de, olayların yüzüncü yılı olması iddiasıyla, Erivan'da kapsamlı bir anma etkinlikleri düzenleyince, Türkiye'ye karşı uluslararası alanda yine bir baskı ortamı oluşmuş ve Başbakan Erdoğan, Ermeni topluluklarına 2015 yılında da taziye mesajı göndermiş ve aslında Türkiye'nin olaylara yönelik tavrını şu sözleriyle ifade etmiştir (Anadolu Ajansı, 2015):

"Osmanlı İmparatorluğu'na ve cumhuriyetimize yaptıkları ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi katkıları daima takdirle hatırladığımız Ermeni toplumunun, coğrafyamızın her köşesindeki hatıralarını güzel duygularla yad ediyorum. İnsanlığın en büyük felaketlerinden olan Birinci Dünya Savaşı'nda, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde de her milletten milyonlarca insan ebediyete intikal etti. Bu savaş sırasında, etnik ve dini kimliği ne olursa olsun, benzer şartlar altında hayatlarını yitiren Osmanlı vatandaşlarının tamamını da rahmetle ve hürmetle anıyorum. Ermeni toplumunun geçmişte yaşadığı üzüntü verici hadiseleri bildiğimizi ve acınızı samimiyetle paylaştığımız bir kez daha ifade ediyorum. Osmanlı Ermenilerinin dünyanın her yerindeki torunlarına gönül kapılarımızın sonuna kadar açık olduğunu da bilmenizi istiyorum."

Başbakan Erdoğan'ın açıklamalarından anlaşıldığı üzere Türkiye, o dönem Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı atmosfer nedeniyle sadece Ermenilerin değil, diğer halkların da hayatlarını kaybettiğine dikkat çekmekte ve Türklerin Ermeni toplumu ile bir sorunu olmadığına vurgu yapmaya çalışmaktadır. Hatta Türkiye 1915'de yaşananları "ortak acı" olarak nitelendirmektedir. Ancak bunun bir soykırım olduğunu iddiasını da reddetmektedir (Aharon, 2020, 339).

Bir imparatorluk mirası üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti bir ulus devlet olarak inşa edildiği esnada farklı kültürü, dili ve dini inancı olan vatandaşlara sahipti. Dolayısıyla halen Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayan Ermeni azınlıklar bulunmaktadır ve Türk bürokratlar 1915 olayları ile ilgili açıklama yaparlarken, Ermeni vatandaşlarına karşı hassas davranmaya özen göstermektedirler. Ancak 1915 Ermeni tehciri mevzusu üzerinde çok tartışılan ve spekülasyonlar üretilen bir olaydır ve Ermeniler sadece soykırımın tanınmasını değil, aynı zamanda hayatını kaybedenlerin ailelerine tazminat ödenmesini ve Batı Ermenistan olarak gördükleri ve 1920 Sevr Barış Antlaşması ile kendilerine vaat edildiğine inandıkları Doğu Anadolu bölgesinden toprak almayı talep etmektedirler (Uzgel, 2010, 133-134). Ermenistan'ın kızıl elması; genişletilmiş Ermenistan hayalidir. Yani hedef; Batı ve Doğu Ermenistan'ı birleştirmektir. Bu nedenle Ermenistan iki ülke arasında sınırları tayin eden Kars Antlaşması'nı değiştirmek istemektedir (Demirci, 2010, 212). Oysa Kars Antlaşması Türkiye için Mustafa Kemal Atatürk'ün 1922 yılında 3. Yasama yılı açılış konuşmasında belirttiği gibi; "Yüzyıllardan beri dostluk içinde yaşayan iki çalışkan halkın iyi ilişkileri

memnuniyetle yeniden kurulması.” meselesidir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 1922). Dolayısıyla iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesini engelleyen bu mevzu sadece olaylar bir soykırım mıydı, değil miydi tartışması değildir. Bu sebeple de Türkiye ile Ermenistan arasındaki siyasal ve ekonomik ilişkilerin gelişmesinin önündeki önemli engellerden biri soykırım söylemi ve bu politikanın beraberinde taşıdığı diğer taleplerdir.

Ermenistan bağımsız olduktan sonra nüfusu azalmıştır ve hatta ülke nüfusunun neredeyse iki katı kadar Ermeni vatandaşı diaspora şeklinde diğer ülkelerde yaşamaktadır. Rusya Federasyonu ile politik bağlarını kopartmayan Ermenistan’ın etki gücüne, başta Fransa ve ABD’de yaşayan diaspora Ermenileri eklenince, uluslararası siyasette özellikle sözde soykırım ve Dağlık Karabağ gibi konularda bu topluluğun bir kamuoyu algısı oluşturabilmesi çok zor olmamaktadır. Diaspora Ermenileri özellikle ABD’de lobicilik faaliyetleriyle etkili olmaya çalışmaktadır. Ermeni lobisinin ABD’deki etkisi o denli arttırmıştır ki, ABD her alanda Ermenistan’ı destekler konumdadır ve hatta ABD’nin Azerbaycan’a yapacağı yardımlar bile bu doğrultuda engellenebilmektedir (Kasım, 2010, 135).

4. Ermenistan’ın Dağlık Karabağ İşgalinin Taraflar Arasındaki İlişkilere Yansıması

Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan en köklü mücadele Dağlık Karabağ’a ilişkindir ve bu alanda yaşanan gelişmeler de başından beri Türkiye’nin bu iki ülke ile olan ilişkisini etkilemektedir. İki ülke daha Sovyetler Birliği üyesi iken bir ihtilaf konusu olan ancak Ruslar tarafından o dönem soğutulan bu sıcak çatışma bölgesi günümüze kadar sorun yaratan bir alan olarak kalmıştır. Üstelik Dağlık Karabağ bölgesi iki ülke bağımsız olduktan sonra tam bir egemenlik mücadelesine dönüşmüştür (Gökçe, 2011, 1143).

Azerbaycan diğer eski Sovyet uydusu ülkeler ile kıyaslandığında daha bağımsız bir siyaset izlemeye başladığı için bu ülkede etkisini yitirmeye başladığını düşünen Rusya Federasyonu siyasal, lojistik ve askeri mühimmat temini konularında Ermenistan’ı desteklemeye başlamış ve bu güven ile Ermeniler, Azerbaycan’a ait olan toprakları işgal etmiştir (Yiğit ve Gülbiten, 2017, 5). Hatta Ermenistan gün geçtikçe ele geçirdikleri alanı genişletirken, bölgede bulunan Azeri halk yurdunu terk etmek zorunda bırakılmıştır. Böylelikle Dağlık Karabağ, Güney Kafkasya’da çatışma bölgesine dönüşmüştür. Bu hâkimiyet mücadelesinde bir de 25-26 Şubat 1992’de Ermenilerin Hocalı’ya yaptıkları saldırı sivil halkın katledildiği bir soykırıma dönüşünce, iki topluluk arasında kapanmayacak toplumsal bir yara oluşmuştur.

1992 yılında Azerbaycan ve Ermenistan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK)³ üyesi olunca, Dağlık Karabağ meselesi uluslararası bir sorun haline gelmiş ve örgüt bünyesinde barışçıl bir çözüm bulmak amacıyla Minsk Grubu kurulmuştur. Bu grubun içerisinde Azerbaycan ve Ermenistan’ın yanı sıra Türkiye, İtalya, Belarus, Finlandiya, Almanya, İsveç de bulunmaktadır. 1997 yılına gelindiğinde Fransa, ABD ve Rusya tarafından eş başkanlar atanmış ancak Minsk Grubu istenen sonucu yakalayamamış sorunun kalıcı çözümünü sağlayamamıştır (Öztarsu, 2012, 245). Minsk Grubu çalışmalarına devam ederken Ermenistan Mayıs 1992’de Şuşa ve Laçın koridorunu işgal etmiş, 1993’de Kelbecer’i, Ağdam’ı, Fuzulü’yi, Cebrayıl’i ve Kubatlı’yı ele geçirmiştir (Eyvazlı, 2017, 60-61). Böylelikle Ermenistan, AGİK veya Birleşmiş Milletler Örgütü onun işgal ettiği bölgelerden çekilmesi hakkında çalışmalar yapsa da, alınacak kararlara uymayacağını göstermiştir.

Dağlık Karabağ sorunu barışçıl yollardan çözümlenememektedir çünkü tarafların soruna yaklaşımı farklıdır. Toprak bütünlüğünü korumaya çalışan Azerbaycan sorunun Kafkasya’daki otorite boşluğundan faydalanmak isteyen Ermenilerden kaynaklandığını ve saldırgan tarafın onlar olduğunu vurgulamakta ve Ermeni işgalinin hukuksuzluğuna dikkat çekmeye çalışmaktadır. Ermenistan ise bölgenin bir Ermeni yurdu olduğunu iddia ederek, işgali bölgede yaşayan Ermeni nüfusun sayıca fazla olmasını gerekçe göstererek haklı çıkartmaya çalışmaktadır. Sonuçta iki devlette bu bölgeden vazgeçmemektedir (İşyar, 2010, 193-195). Dağlık Karabağ’ın nihai siyasi statüsünü belirlemek için yapılan çatışmalarda iki taraf da ciddi insan gücü kaybetmiş, silahlanmaya önemli miktarda bütçe ayırmış, yüz binlerce insan mülteci konumuna düşmüş ve bir insani kriz yaşanmıştır. İki devletin sınır hattı boyunca yıllardır süren çatışma, iki ülkenin ulusal güvenlik meselesini ön plana almalarına yol açmıştır (Nichol, 2014, 19-20).

Dağlık Karabağ’da 1990’larda bu gelişmeler yaşanırken Türkiye’nin tavrına bakılacak olursa, Türkiye’nin bağımsız Türk devletleri ile ilişkilerini geliştirmek istediği bir dönemde yaşanan bu çatışmada ülkenin Azerbaycan’ı desteklediği görülmektedir. Türkiye, bu çatışmada Azerbaycan’ın yanında yer almıştır ancak resmi açıklamalarında sorunun çözümlenmesi için her iki tarafa da yardım edeceğini belirtmiştir. Türkiye’nin Ermenistan’ı dışlamayan bir tavır benimsemesi üzerine Ermenistan Cumhurbaşkanı olan Levon

³ Bu örgüt 1994 yılında yapılan Budapeşte Zirvesi’nde Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı’na dönüşmüştür.

Ter Petrosyan da olumlu yönde açıklamalar yapmaya başlamıştır. Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan Ermenistan açısından Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesinin önemli olduğu kadar Türkiye için de aynı şeyin söz konusu olduğuna vurgu yaparak, Türkiye'ye Ermenistan politikasını Dağlık Karabağ çatışması üzerinden belirlememesi çağrısında bulunmuştur. Hatta Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan yaptığı açıklamalarda iki ülkenin özellikle ekonomik alanda işbirliği yapması gerektiğini söyleyerek, Türkiye ile ilişkileri geliştirmeye verdiği önemi göstermeye çalışmıştır (Demir, 2005, 114). 1991 yılında Cumhurbaşkanı Petrosyan bir adım daha atarak; "Türkiye ile çıkarlarımız karşılıklıdır. Karabağ'da Türkiye arabulucu olsun." diyerek, aslında çok önemli bir girişimde bulunmuştur (Eyvazlı, 2017, 61; Milliyet Gazetesi, 1991, 15).

Türk karar alıcıları Türkiye çatışmaya doğrudan taraf olmasa bile komşuları arasında yaşanan istikrarsızlığın kendilerini de etkilediğini belirterek, taraflara çatışmayı sona erdirmeye çağrısında bulunmuştur. Örneğin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Dışişleri Bakanlığı 1992 mali yılı bütçe tasarısının TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu'nda görüşülmesi esnasında bir konuşma yapmış ve Türkiye'nin Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunların kalıcı bir çözüme kavuşması için elinden geleni yapacağını ifade etmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 106). Aynı süreçte Dışişleri Bakanı Çetin, eğer Ermenistan saldırgan tavırlarından vazgeçerse ve barışçıl bir siyaset izlemeye başlarsa, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin üst düzeye çıkacağını söylemiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 129). Öte yandan Türkiye bu süreçte ABD'nin başlattığı "Provide Hope" adı verilen ve amacı eski Sovyet Bloğu üyesi ülkelerinin bir kısmına gıda, ilaç ve giyecek temin etmek olan insani yardım operasyonu esnasında hem yardımların kendi topraklarından gönderilmesine müsaade etmiş, hem de Kızılay aracılığı ile kendisi de malzeme göndermiştir. Bu insani yardım operasyonundan hem Azerbaycan, hem de Ermenistan yararlanmış (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 194). Ancak hükümetin Azerbaycan'ın yanı sıra Ermenistan'a da ılımlı yaklaşan eylemleri ve açıklamaları, özellikle Dağlık Karabağ'da yapılan Ermeni işgallerinin sıklaşmasının ardından, Türkiye'de muhalefetin durumu hiç uygun bulmamasına ve Refah Partisi'nin 1993 yılında hükümete karşı gensoru açılmasına ilişkin önerge vermesine yol açmıştır (TBMM Tutanakları, 1993).

Türkiye Ermenistan'ı dışlamayan bir yaklaşım sergilerken ve yapılan yardımlar üzerinden bu ülke ile olan sorunlarını çözümlenebileceğini düşünürken, bir yandan da Azerbaycan'ın tepkisini almamaya çalışmıştır. Örneğin 22 Şubat 1992'de Dışişleri Bakanı Çetin Dağlık Karabağ konusunda yine bir açıklama yapmış ve Türkiye'nin politikasının sorunun taraflar arasında barışçıl yollardan çözümlenmesi olduğunu vurgulamıştır ((Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 212). 2 Mart 1992'de ise Dışişleri Bakanlığı Türkiye'nin AGİK'in Dağlık Karabağ çatışmasına taraf olan devletlere ilişkin olarak aldığı kararlara uyacağını açıklamıştır (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 219). 7 Mart 1992'de Dışişleri Bakanı Çetin, dönemin ABD Dışişleri Bakanı James Baker'ı arayarak, Dağlık Karabağ'da yaşanan çatışmaların durdurulması için ABD'nin daha etkin olmasını talep etmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 232).

13 Mart 1992'de Dağlık Karabağ'da ağırlaşan insanlık dramına dikkat çekmek amacıyla Dışişleri Bakanı Çetin İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) Dönem Başkanı olarak bir açıklama yapmıştır. Dışişleri Bakanı Çetin, Ermenilerin kadınlar, çocuklar ve yaşlılar başta olmak üzere sivillere yönelik yaptığı insanlık dışı saldırı eylemlerine vurgu yapmış ve taraflara çatışmaya son vermeleri ve aralarında barış görüşmelerinin başlatılması çağrısında bulunmuştur (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 236). Aynı gün Dışişleri Bakanı Çetin İKÖ Genel Sekreteri Hamid Algabid'e Dağlık Karabağ meselesi ile ilgili bir mektup yazarak; "Masum Azeri sivillerin Ermeni vahşetinin kurbanı olduğunu" ifade etmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 237). Dolayısıyla Türkiye, aslında üye olduğu uluslararası kuruluşlar vasıtasıyla da Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'ın durumuna dikkat çekmeye çalışarak, onlara destek olmaya çabalamıştır. Ancak Demirel hükümeti bir yandan da Ermenistan ile ilişkileri "yumuşama havasında" tutmaya devam etmiştir. Örneğin Türkiye, Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan'ı taşıyan uçağın Türk hava sahasından geçişine özel izin vermiştir (Milliyet Gazetesi, 1992a).

Türkiye bu süreçte Azerbaycan'da yaşanan iç siyasal gelişmeleri de yakından takip etmiştir. Örneğin Azerbaycan'da Cumhurbaşkanı Muttalibov'un istifasının ardından ülkede yaşanan iç siyasal krize ilişkin olarak Türk Dışişleri Bakanlığı 14 Mayıs 1992'de bir açıklama yapıp endişelerini dile getirmiş ve "Tek düşüncesi Azerbaycanlı kardeşlerinin huzuru ve mutluluğu olan Türkiye, bu amacın ancak tam bir milli birlik, dayanışma ve halkın serbestçe ortaya koyduğu milli irade yoluyla gerçekleştirilebileceğine inanmaktadır." denilmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 321).

Ermenilerin Lâçin koridorunu ele geçirip, Nahçıvan'a yönelik eylemleri sıklaşınca Türk Dışişleri Bakanlığı bir kez daha 18 Mayıs 1992'de açıklama yapmış ve Azerbaycan'ın yanında yer aldıklarını kesin bir biçimde şu sözlerle ifade etmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 324):

“Bir hususu herkesin bilmesi lazımdır: Silah yoluyla yaratılacak oldu bittiler hiçbir şekilde kabul edilemez. Bu kesindir. Ayrıca, yeni kurulan bir devletin bütün komşularıyla toprak ihtilafı içine düşer bir durumda olması, bu ülkenin barışçı bir ortam içinde gelişmesini engelleyecek bir unsurdur. Bu hususun da Ermenistan yöneticileri tarafından gereği gibi değerlendirilmesi bizzat Ermenistan’ın menfaatinedir.”

1992 yılında Türkiye’den üst düzey bürokratlar Azerbaycan’a resmi ziyarette bulunup, desteklerini bir de bu noktada göstermiştir. Örneğin 13-16 Ocak tarihleri arasında Büyükelçi Bilal Şimşir iki ülke arasındaki ilişkileri görüşmek üzere Bakü’ye gitmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 52). Hocalı katliamından iki gün sonra 28 Şubat ile 6 Mart tarihleri arasında Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin Azerbaycan’ı ziyaret etmiş ve oradan Türkmenistan, Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Ukrayna’ya geçmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 83). 9-11 Nisan tarihlerinde Dışişleri Bakanlığı müsteşarı büyükelçi Özdem Sanberk Azerbaycan’a gitmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 86). 18-26 Nisan tarihleri arasında Sağlık Bakanı Yıldırım Aktuna Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan’ın yanı sıra Azerbaycan’a da gitmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 57). Sağlık Bakanı’nın hemen ardından 27 Nisan-4 Mayıs tarihleri arasında Başbakan Süleyman Demirel ve Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan’ın yanı sıra Azerbaycan’ı ziyaret etmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 82-83). 30 Nisan-3 Mayıs tarihleri arasında dönemin Orman Bakanı Vefa Tanır Azerbaycan’a ziyarette bulunmuştur (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 57). 3-11 Ekim tarihlerinde ise Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan’a gitmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 71). 16-18 Ekim tarihlerinde Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü resmi ziyarette bulunmuştur (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 72). 30 Kasım ile 4 Aralık tarihlerinde Bakü’de Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür Bakanları Daimi Konseyi toplantısı yapılmış ve Kültür Bakanı Fikri Sağlar bu toplantıya katılmak üzere Azerbaycan’a gitmiştir. Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan arasında yapılan telefon santralleri ve uydu yer istasyonlarının açılış töreni için 30 Kasım ile 6 Aralık tarihleri arasında Ulaştırma Bakanı Yaşar Topçu Bakü’ye gitmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 76). 7-8 Aralık tarihlerinde ise Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü aynı yıl ikinci defa Bakü’ye resmi ziyarette bulunmuştur (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 77).

Türkiye bu süreçte, Ermenistan tarafından gelen ilişkilerin geliştirilmesi tekliflerine cevabını hep Azerbaycan üzerinden vermiştir. Örneğin Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan Türkiye’ye iyi niyet mesajı gönderdiğinde Türk Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yapmış ve bölgede barış ve istikrarın yeniden inşası için Ermenistan’a sadece Türkiye ile değil, başta Azerbaycan olmak üzere bütün komşularıyla öncelikle ilişkilerini normalleştirilmesi çağrısında bulunmuştur (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 353). Ayrıca Türkiye, 1-2 Kasım 1992 tarihlerinde, Azerbaycan ile Turizm İşbirliği Anlaşması, Ulaştırma Altyapısı Anlaşması ve İşbirliği ve Dayanışma Antlaşması yaparak, siyasi ilişkileri geliştirmeye özen göstermiştir. 9 Kasım 1992’de yapılan açıklamaya göre de Türkiye, Azerbaycan’a iki ambulans ve altı yüz kilogram ağırlığında ilaç göndermiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 170).

Demirel hükümeti, Ermenistan’ın ekonomik vaatler ve siyasi hamleler ile Türkiye’nin yanına çekilmesinin, onun tarihsel iddialarından vazgeçmesini sağlayacağını düşünmüştür. Ancak Ermenistan’ın Karabağ’ın stratejik noktalarına saldırısı, bu beklentileri boşa çıkartmıştır. Dahası Rusya da kısa sürede toparlanarak, arka bahçesi olarak gördüğü bu coğrafyayı Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) çatısı altında bir araya getirerek, kendi etki alanından çıkartmayacağını göstermiştir. Hatta Dağlık Karabağ mücadelesi Ermenistan-Azerbaycan savaşından ziyade Azerbaycan-Rusya Federasyonu çatışmasına dönüşmüştür (Yalçınkaya, 2017, 7).

Haziran 1992’de Başbakan Demirel, Rio’da görüştüğü Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan’a Karabağ işgaline son vermesi ve bu çatışmada kimseye güvenmemesi telkininde bulunmuştur. Hatta Başbakan Demirel, Ermenistan’ın varlığını devam ettirebilmesi için çatışmaya değil, komşularıyla iyi ilişkiler kurmaya ihtiyacı olduğundan söz etmiştir. Onun bu tavsiyeleri Türk basınında “Demirel’den Baba Nasihati” şeklinde yer bulmuştur (Milliyet Gazetesi, 1992b).

Türkiye’nin bu dönemdeki tavır aslında ne Ermenistan’ı ne de Azerbaycan’ı tatmin etmemiştir. Türkiye, Ermenistan’a yardım yapıp, elektrik satışı yapınca Azerbaycan rahatsızlığını dile getirmiş, benzeri şekilde Türkiye Azerbaycan’a olan desteğini vurgulayınca da Ermenistan uzaklaşmıştır (Kuduban ve Kaya, 2018, 928). Örneğin Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Filiz Dinçmen 2 Aralık 1992’deki basın toplantısında kendisine yönelen “Ermenistan’a elektrik satışı ile ilgili olarak Azerbaycan rahatsızlığını dile getirdi. Bu konuda bir şey söyleyecek misiniz? Azerbaycan’ın nota verdiği doğru mu” şeklindeki sorulara şu şekilde cevap vermiştir (Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi, 1994, 502):

“Her şeyden evvel şunu vurgulamak isterim. Türkiye Azerbaycan’la çok sıcak, yakın ve kardeşçe ilişkiler sürdürmektedir. Azerbaycan’la ilişkilerimizin her geçen gün daha da güçlenmesi, içerik kazanması bizim en içten dileğimizdir. Öte yandan Türkiye, Kafkaslarda barış ve istikrarın korunmasına büyük önem atfetmektedir. Şunu belirtmem gerekir ki bu bölgede yaşanan bu soruna, bu ihtilafa bulunacak her hangi bir çözüm, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü, sınırlarının değişmezliği ve Karabağ’ın Azeri toprağı olduğu ilkesine dayalı olur. Ermenistan’a elektrik satışı konusundaki karar bunun bölgedeki barış ve istikrar arayışlarına katkıda bulunacağı inancıyla alınmıştır. Ancak uygulama, Türkiye’nin beklentileri doğrultusunda gerçekleşmediği takdirde durum gözden geçirilebilir. (Azerbaycan) Yazılı olarak bizden bilgi istediler. Bizde kendilerine yazılı cevap verdik.”

Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Dinçmen’in yapmış olduğu açıklamadan anlaşıldığı üzere Türkiye Azerbaycan’a yakınlık duyuyor ve bu nedenle bu ülke ile ilişkilerini geliştiriyor olsa da Dağlık Karabağ sorununda iki tarafa da diplomatik çözüm çağrısında bulunmaktan öte bir davranış sergilememiştir. Hatta Türkiye’nin Ermenistan ile kurduğu temasların Azerbaycan’ı rahatsız ettiği aşikârdır. Türkiye’nin çatışmaya bir taraf olarak katılacağına ilişkin söylentilerin yoğunluk kazandığı 1992 yılında Başbakan Demirel yaptığı bazı açıklamalarda Ermeniler saldırılarını durdurmazsa ve güç kullanarak toprak elde etme politikasına bir son vermezse, buna pişman olacaktır (Milliyet Gazetesi, 1992c, 1) demiş ancak 1993 yılına gelindiğinde Süleyman Demirel cumhurbaşkanı olunca bu defa Türkiye’nin Dağlık Karabağ’ı kurtarmak için Azerbaycan’ın yanında savaşa katılmayacağını söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 1993, 19). Benzer bir açıklamayı vefatından önce 14-15 Nisan 1993 tarihlerinde Azerbaycan’a resmi ziyarette bulunan Cumhurbaşkanı Turgut Özal da yapmış ve Azerbaycan adına Türkiye’nin savaşamayacağını ifade etmiştir (Öztiğ, 2018, 422).

Türkiye 1993 yılında da Azerbaycan’a insani yardım alanında ve uluslararası kuruluşların konuya dikkatini çekme çalışmalarında destek olmaya devam etmiştir. Örneğin Dışişleri Bakanlığı 19 Mart’ta Azerbaycan’a 30 ton insancıl yardım malzemesi (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 110), 6 Nisan’da da 2 ton ilaç ve 8 Nisan’da 10.5 ton acil insancıl yardım malzemesi gönderileceğini açıklamıştır. Aynı şekilde 16 Nisan’da da 13.5 ton yardım malzemesi yollanmıştır (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 113). Onun dışında Türkiye, Ermenistan Dağlık Karabağ’da yeni işgallere başladıkça siyasal açıklamalar yaparak, Azerbaycan’ın manevi olarak yanında yer almaya devam etmiştir. Örneğin Ermeniler Akdere bölgesine saldırdıktan sonra 9 Şubat 1993’de Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yaparak, Ermenilerin bu denli bir askeri harekâtı tek başına yapamayacağına, bir yerden destek aldığına dikkat çekilmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 153-154). Benzer şekilde Türk Dışişleri Bakanlığı Ermenistan Kelbecer ve Lâçin bölgesine saldırdığında da 31 Mart’ta bir açıklama yapmış ve Minsk Grubu kararlarına uymayan Ermenistan’a saldırıları durdurması ve işgal ettiği Azerbaycan topraklarından bir an evvel çekilmesi çağrısında bulunmuştur (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 184).

2 Nisan 1993’de bu defa Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü bir açıklama yapmış ve Türkiye’nin Ermeni saldırılarına karşı en üst düzeyde diplomatik eylemlerde bulunduğunu vurgulamıştır. Aynı zamanda Başbakan Yardımcısı İnönü Türkiye’nin bu saldırılar karşısında Azerbaycan’ın yanında yer almaya devam edeceğinin de altını çizmiştir. Türkiye bu süreçte ABD’nin de daha aktif bir tutum benimsemesini talep etmiştir. Başbakan Yardımcısı İnönü aynı zamanda artık topraklarını Ermenistan’a gönderilecek dış yardımların ulaştırılması için kullandırmayacağını da ifade etmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 184-185). Ermenistan’ın Fuzuli bölgesine saldırmasının ardından ise 5 Nisan 1993’de Dışişleri Bakanlığı yine bir açıklama yapmış ve yapılan saldırılar şiddetle kınanmıştır. Ayrıca Türkiye, BM Güvenlik Konseyi’ni de bu süreçte devreye sokmaya çabalamıştır (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 187). Bu açıklamaların ertesi günü Azerbaycan, AGİK sürecinden çekildiğini açıklamış ve Türkiye onun bu kararını da desteklemiştir (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 188).

Ermenistan’ın Kelbecer bölgesini işgali ile birlikte Türkiye bir adım daha atarak, 325 kilometre kara sınırı komşusu olduğu ve “Alican Karayolu Sınır Kapısı” ve “Akyaka Demiryolu Sınır Kapısı” üzerinden iki hat ile ekonomik faaliyetlerini yürüttüğü Ermenistan ile ticareti durdurmuş, hatta sınırlar kapatılarak, iki ülke arasındaki kara, demiryolu ve havayolu bağlantısı sona erdirilmiştir (TC Dışişleri Bakanlığı, 2020). Bu hamlenin dışında Nahçıvan’a saldırıların devam ettiği süreçte Türkiye, 16 Nisan’da Kızılay aracılığı ile Azerbaycan’a 120 ton yardım malzemesi göndermiştir (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 194). 29 Nisan’da ise Türkiye Nahçıvan’a 22 bin ton fuel-oil hibe etme kararı almıştır (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 198). 5 Temmuz’da ise Ermenistan’ın Akdere, Ahdam, Fuzuli ve Cebraile yönelik askeri operasyonları üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı bir açıklama yaparak, Ermenilerin BM Güvenlik Konseyi ve Minsk Grubu kararlarını hiçe saymasına dikkat çekmeye çalışmıştır (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 237-238). 17 Ağustos’ta tekrar açıklama yapan Dışişleri Bakanlığı, Türkiye’nin Azerbaycan’ın yanında

olduğu, BM Güvenlik Konseyi'nin duruma kayıtsız kalmaması gerektiği, sorunun Minsk Grubu kararları temelinde ele alınması ve güç uygulayarak bölgesel barışın sağlanamayacağını altı çizilmiştir (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 256). 31 Ağustos 1993'de yapılan bir açıklamaya göre Türkiye, Dağlık Karabağ işgali ile uğraşan Azerbaycan'a otuz dört milyon Amerikan doları değerinde insani yardım yapmıştır (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 259). Türkiye, 22 Ekim'de de Azerbaycan'da Kızılay tarafından evlerini yitirenler için kamp kurulması kararı alındığını açıklamıştır (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 276). Bu esnada Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin 17 Eylül 1993'de, Azerbaycan Milli Meclis Başkanı Haydar Aliyev'in daveti ile Bakü'ye gitmiştir ve böylelikle Türkiye, Azerbaycan'a olan desteğini bir kez daha ortaya koymuştur (Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi, 1994, 268).

Böylelikle Türkiye iki taraf da yardım edip, sorunu uluslararası örgütler nezdinde müzakere edilerek çözümlenmesi çağrısında bulunmaktan vazgeçip, doğrudan Azerbaycan'ın yanında yer aldıkça, bu mesele Ermenistan ile ilişkilerinde gerginlik oluşturmaya başlamıştır. Böylelikle Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin gelişmesini engelleyen faktörler sadece sözde Ermeni soykırımı meselesi, Türkiye ile Azerbaycan'ın Türk kimliği özelinde yakınlaşması ve enerji alanında işbirliği yaparak Ermenistan'ı petrol boru hattı güzergâhlarından dışlamaları değil, aynı zamanda Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgali ve bu topraklardan çıkması meselesi de bir etken haline gelmiştir.

5. AK Parti İktidarları Döneminde “Komşularla Sıfır Sorun” Politikası Çerçevesinde Ermenistan İle İlişkileri Normalleştirilmesi Girişimi

2000'li yıllarda Türkiye Ermenistan ile sadece soykırım iddialarından kaynaklanan sorunlarını çözümlenememiş aslında aynı zamanda bu ülke ile siyasal ve ekonomik ilişkilerini kademeli olarak geliştirmek yönünde bir politika izlemeyi hedeflemiştir. Örneğin 2008 yılında o dönem Cumhurbaşkanı olan Abdullah Gül, Ermenistan'a futbol maçı izlemek için giderek, durağan diplomatik ilişkileri uzun süre sonra hareketlendiren ilk diplomatik adımı atmıştır. Böylelikle iki ülke arasında yıllar sonra diplomatik ilişkilerin yeniden tesisi ve sınırın açılması konuları gündeme gelmiştir. Türkiye'nin 2010 Dünya Kupası elemelerinde Ermenistan ile yaptığı maç da iki ülke arasında “futbol diplomasisi” olarak da adlandırılan süreci perçinlemiştir. Maçı izlemek üzere Bursa'ya gelen Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan böylelikle Türkiye'yi ziyaret eden ilk Ermenistan Cumhurbaşkanı olmuştur (BBC News, 2009). Bu sıradan gibi gözükene ancak diplomatik içeriğe sahip olan futbol maçları Türkiye ile Azerbaycan arasında bir gerginliğin oluşmasına yol açmıştır. Maç esnasında dönemin Bursa Valisi iki ülkenin dışında bir başka devletin bayrağının statta bulunmasını yasaklayınca (Hürriyet Gazetesi, 2009), Azerbaycan durumdan rahatsız olmuştur. Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Araz Azimov, Türkiye'nin Bakü Büyükelçiliği Müsteşarı Nihat Civaner'i bakanlığa çağırarak, Azerbaycan'ın durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Bunun dışında Azerbaycan'ın İstanbul Başkonsolosu Sayyad Adiloğlu Salahlı da bir açıklama yaparak, iki ülke arasında sınırların açılmasının Türkiye'nin kendi meselesi olduğunu ve Azerbaycan'ın buna müdahale edemeyeceğini ancak Türk bürokratlarına güvendiklerini belirtmiştir (Yeniçağ Gazetesi, 2009). Dolayısıyla 2000'li yıllarda da Türkiye'nin Ermenistan ile yakınlaşmasının Azerbaycan'ı rahatsız ettiği görülmektedir.

2009 yılında yaşanan bir başka önemli gelişme ise İsviçre'nin arabuluculuğunda Zürih kentinde iki ülkenin o dönem Dışişleri Bakanları olan Ahmet Davutoğlu ve Edvard Nalbandian arasında “Diplomatik İlişkilerin Tesisi” ve “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi” başlıklı iki protokolün imzalanmasıdır. Protokoller; iki ülke arasındaki ilişkilerin adım adım normalleşmesi, zamanla diplomatik ilişkilerin kurulup geliştirilmesi, sınırların açılması ve 1915 olayları başta olmak üzere, geçmişten gelen sorunların tarafsız ve bağımsız bir komisyon tarafından incelenmesi konularını içermektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2009). Ancak 2010 yılına gelindiğinde Ermenistan tarafından imzalanan bu protokolün 1915 olaylarının “Soykırım” olarak tanınmasını etkilemeyeceği şeklinde bir açıklama yapılıncaya, iki ülke arasındaki anlaşmazlıklar yeniden gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Türkiye, bu atmosferde Ermenistan'ı protokol metnine uymamakla itham etmiştir (Nichol, 2014, 14-15). Ermenistan'ın bu tavrı nedeniyle taraflar arasında imzalanan protokol uygulanamamıştır ve iki ülkenin parlamentoları tarafından onaylanmadan süreç askıya alınmıştır (Kılıç, 2012).

Türkiye ile Ermenistan arasında bu gelişmeler yaşanırken, Azerbaycan sessiz kalmamış, Azeri bürokratlar Türkiye'nin normalleşme adımları hakkında duydukları rahatsızlığı dile getirmeye başlamıştır. 2009 yılında imzalanan protokol Azerbaycan tarafından eleştirilerek, Dağlık Karabağ sorunu barışçıl bir yolla çözümlenmeden Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirme çabası içerisinde olmasına tepki gösterilmiştir. Özellikle Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı durumun bölgesel istikrarı zedelemesinden duydukları endişeyi dile getirmiştir. Azeri bürokratlar (BBC News, 2009); “Ermenistan güçleri işgal altındaki

Azeri topraklarından çıkarılmadan Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmesinin Azerbaycan'ın çıkarlarına aykırı olduğunu" söyleyerek, tavırlarını net bir şekilde ortaya koymuştur. Türkiye, belirsiz Ermenistan politikası için Azerbaycan ile ilişkilerinin bozulmasını istemediğinden 2010 yılında Azerbaycan ile ilişkilerini güçlendirmek adına bu ülke ile Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma; iki ülkenin üçüncü bir ülke tarafından saldırıya uğraması durumunda karşılıklı yardım sağlanması, askeri iş birliği, savunma sanayisinde iş birliği ve diğer tarafın bağımsızlığını, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tehdit eden grupların işleyişini yasaklamak gibi ilkeler içermektedir (Nichol, 2014, 15). Bu durum da somut bir şekilde Dağlık Karabağ meselesinin Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde dikkate alınması gereken ve etki yaratan bir unsur olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Başbakan Erdoğan, 2014 yılında Cumhurbaşkanı olduktan sonra ilk resmi ziyaretini 1 Eylül'de Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne (KKTC), ikinci ziyaretini ise ertesi gün Azerbaycan'a yapmıştır. Cumhurbaşkanı Aliyev'in daveti ile Bakü'ye giden Cumhurbaşkanı Erdoğan'a iki ülke arasındaki işbirliği geliştirilmesi amacıyla Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız, Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ve Milli Savunma Bakanı İsmet Yılmaz eşlik etmiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2014). İki ülke cumhurbaşkanları görüşmelerinin ardından ortak basın toplantısı düzenlemiştir ve Cumhurbaşkanı Erdoğan, bu konuşma esnasında hem Azerbaycan, hem de Ermenistan ile ilişkilerin seyrine ilişkin Türkiye'nin yaklaşımını ortaya koymuştur. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın açıklamaları şu şekildedir (Al Jazeera Turk, 2014):

"Türkiye-Ermenistan sorunu noktasında, aynı şekilde Azerbaycan-Ermenistan sorunu noktasında bütün bu sorunların çözümü aynı merkeze bağlı. Eğer Azerbaycan-Ermenistan sorunu çözülsün, Türkiye-Ermenistan arasındaki sorun da çözülmüş olur ama bu çözümediği sürece aynı şekilde öbür tarafta Türkiye-Ermenistan arasındaki sorun da bu haliyle aynı şekilde devam edecektir. Bunu daha önce hep ifade ettik. Bu böyle bilinmelidir, yine söylüyorum. Bu konulardaki dayanışmamızı bundan sonraki süreçte de aynı kararlılıkla devam ettireceğiz. Bunun da özellikle bilinmesini istiyorum."

2015 yılına gelindiğinde Cumhurbaşkanı Sarkisyan, Türkiye ile 2009 yılında imzalanan protokolleri parlamentodan geri çekmiş, 1 Mart 2018 tarihinde ise Cumhurbaşkanlığı'nda yapılan Milli Güvenlik Toplantısı esnasında ikili ilişkilerde yaşanan en önemli gelişme olan protokollerin hükümsüz olduklarını açıklamış ve bu durum Türkiye'ye resmi olarak da bildirilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2020). Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Şavarş Koçaryan konu ile ilgili bir açıklama yapmış ve protokoller artık rafa kalkmış olsa da Ermenistan'ın Türkiye ile önkoşulsuz olarak hem müzakere etmeye hem de ilişkilerin geliştirilmesine hazır olduğunu ifade etmiştir (Ermeni Haber Ajansı, 2018). Ancak sonuç olarak Türkiye-Ermenistan ilişkileri yine geliştirilememiştir.

6. 2020 Yılında Yaşanan Dağlık Karabağ Çatışmalarının Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Yansımaları

Son on yıllık zaman diliminde ne Türkiye, ne de Ermenistan ilişkilerin yeniden geliştirilebilmesi için önemli bir atılımda bulunmamıştır. Bunda Ermenistan'ın 2015 yılını "Ermeni Soykırımının 100. Yılı" ilan edip, uluslararası kamuoyunda epey yer edinen kutlama törenleri yapmasının etkisi büyüktür. Şubat 2019'a gelindiğinde Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan bir açıklama yapmış ve iki ülkenin mevcut durumunu analiz etmiştir. Başbakan Paşinyan'ın sözleri şu şekildedir (Sputnik News, 2019):

"Hal böyleyken, iyimser olmak için bir dayanağımız yok. İkili ilişkileri ön koşul olmadan görüşmeye hazır olduğumuzu belirtmemize rağmen, Türkiye Karabağ'la ilgili önkoşullar sunuyor. Bu tavır Ermenistan-Türkiye ilişkilerine yönelik ciddi bir diyalog kurulması imkânlarını ortadan kaldırıyor. Soykırımın tanınması konusundan bahsettiğimizde bunun bir önkoşul olup, olmadığı sorusu gündeme gelebilir. Soykırımla mücadele, bir küresel güvenlik meselesi. Ermeni soykırımının tanınması için çalışmalarımıza devam ediyoruz."

Ermenistan'ın tutumu bu şekildeyken ilişkilerin ivme kazanması zaten beklenememektedir. Benzer şekilde Türk Dışişleri Bakanlığı'nın resmi internet sitesinde (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2020): "Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde ilerleme kaydedilmediği sürece, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde kaydedilecek bir ilerleme tek başına yeterli ve kalıcı olmayacaktır." denilerek, Türkiye için ikili ilişkilerde Dağlık Karabağ işgalinin hala bir faktör olarak görüldüğü resmi olarak beyan edilmiştir. Türkiye, Azerbaycan desteğine devam etmektedir. Hatta Türkiye, 2020 Ağustos ayında Ermenistan sınırında Azerbaycan ile ortak bir askeri tatbikat gerçekleştirmiştir (Anadolu Ajansı, 2020a).

Azerbaycan ile Ermenistan arasında yakın dönemde yaşanan ve Türkiye'nin de bir taraf olduğu en önemli gelişme 27 Eylül 2020'de Azerbaycan Savunma Bakanlığı'nın Ermenistan'ın saldırıda bulunduğunu açıklamasıyla yaşanmaya başlamıştır. Azerbaycan, Ermeni saldırılarına karşılık sivil halka zarar vermeden kendi halkını korumaya çalıştıklarının altını çizmiştir. Taraflar arasında başlayan sıcak çatışmada

Cumhurbaşkanı Erdoğan (TRT Haber, 2020): “Türk Milleti her zaman olduğu gibi bugün de tüm imkânlarıyla Azerbaycanlı kardeşlerinin yanındadır.” şeklinde bir açıklama yapmıştır. Azerbaycan Ermeni saldırıları devam ettikçe işgal altındaki topraklarını adım adım kurtarma politikasını yürürlüğe sokmuştur. Böylelikle Azerbaycan insansız hava araçlarını (İHA) da kullanarak başarılı bir ilerleyiş kaydetmiş, 9 Kasım 2020’de Şuşa’yı kurtarmış, 10 Kasım’a gelindiğinde Rusya’nın araya girmesi ile taraflar arasında ateşkes tesis edilmiştir. Rusya Devlet Başkanı Putin Karabağ ile Ermenistan’ın birleştiği noktaya beş yıllık bir süre için Rus barış gücü askerlerinin yerleştirileceğini açıklamıştır. Başkan Putin bölgede ulaşım ve iletişimin de Rus Sınır Güvenlik Servisi kurumları tarafından kontrol edileceğini belirtmiştir (Chirciu, 2020).

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev olayların başladığı 27 Eylül’ü anma günü, Ermenistan’ın yenildiğini kabul ettiği 10 Kasım tarihini ise şanlı zafer günü ilan etmiştir (Rehimov, 2020a). Buna karşılık olarak Ermenistan Başbakanı Paşinyan ateşkes tesisi amacıyla yapılan ortak bildiri için (Sözcü Gazetesi, 2020): “Anlaşma benim ve halkım için inanılmaz derecede acı.” şeklinde bir yorum yapmıştır. Ermenistan’da halk, anlaşmanın ardından hükümeti protesto etmek amacıyla sokağa çıkmış, hatta başbakanın istifa etmesini isteyenler olmuştur (Abay, 2020)⁴.

Azerbaycan’ın askeri üstünlüğü ile sonuçlanan bu çatışmalar toplam kırk dört gün sürmüş ve Azerbaycan Fuzuli, Cebrail, Zengilan, Gubadlı ve Şuşa ile Hocalı, Ağdere ve Hocavend’in bazı bölümlerini bunca yıl sonra işgalden kurtarabilmiştir (Rehimov, 2020b). Bu nedenle Azerbaycan için 10 Kasım tarihi yıllar sonra gelen büyük bir askeri ve diplomatik başarıdır. Azerbaycan, Ermenistan’a karşı psikolojik üstünlüğü de ele geçirmiştir. Ancak savaşın iki tarafa da maliyeti oldukça ciddi boyutlardadır. Azerbaycan Savunma Bakanlığı’nun açıklamalarına göre bu mücadelede 2783 asker hayatını kaybetmiş, 1245 asker ise yaralanmıştır (Rehimov, 2020c). Ermenistan ise bu mücadelede 2425 askerin hayatını yitirdiğini açıklamıştır (BBC News, 2020).

Ateşkes sonrasında Cumhurbaşkanı Erdoğan Azerbaycan’ın başarısı ile ilgili olarak şu şekilde bir açıklama yapmıştır (Anadolu Ajansı, 2020b):

“Ermeniler Azerbaycan topraklarına saldırdığında tüm kalbimiz ve imkânlarımızla kardeşlerimizin imdadına koştuk. Ortak tarih, kültür, inanç ve dil birliğimizin gereği neyse onu yaparak Dağlık Karabağ’ın ve işgal altındaki Azerbaycan topraklarının özgürlüğüne kavuşmasına katkıda bulduk. Azerbaycanlı kardeşlerimizin mücadeleleri neticesinde hamdolsun bugün Karabağ semalarını artık paçavralar değil, hilal ve yıldız süslüyor. İnşallah Nahçıvan ile Azerbaycan arasındaki bağlantıyı sağlayacak koridorun açılmasıyla artık kardeşlerimizle doğrudan kara bağlantısına da sahip olacağız.”

Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın belirttiği gibi Nahçıvan koridorunun açılması ve Dağlık Karabağ desteği üzerinden Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin perçinlenmesi Güney Kafkasya’da yakın dönemde yaşanan en önemli gelişmedir. Benzer şekilde Cumhurbaşkanı Aliyev de (Abay ve Cura, 2020); “Operasyonda geçen 44 gün boyunca kardeşimiz Türkiye’nin desteğini hep hissettik. İmzalanan ateşkes anlaşmasının ardından Türkiye’den gördüğümüz manzaralar kalbimizi ısıttı. Türk kardeşlerimiz bu zaferi kendi zaferleriymiş gibi kutladılar.” diyerek, iki ülke arasında yaşanan yakınlaşmanın boyutuna dikkat çekmiştir. Türkiye ve Rusya, çatışma bölgesine yakın olmayan belirli noktalarda gözlem merkezleri oluşturulması kararı almış (Cura, Chirciu ve Abay, 2020), 17 Kasım’da Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Türk askerinin Azerbaycan’a gitmesini öngören tezkereyi kabul etmiştir (Akan ve Özden, 2020). 10 Aralık 2020’de ise Bakü’de Zafer Geçidi Töreni düzenlenmiş ve Cumhurbaşkanı Erdoğan ile birlikte Türk heyeti ve Türk askerleri de törene katılmıştır (Tosun, Kaplan ve Türkten, 2020).

Sonuç

Türkler ve Ermeniler Osmanlı Devleti zamanında millet sisteminin sağladığı refah içerisinde barış içinde bir arada yaşarken, Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik akımının on dokuzuncu yüzyılda bazı Ermenileri etkilemesiyle birlikte birbirlerine potansiyel düşman haline gelmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Türkler vatanlarını korumaya çalışırken, bazı Ermeni komitacılar ayaklanarak Türk vatanında kendine devlet yaratmak istemiş, zaten ağır savaş koşullarında farklı alanlarda farklı devletler ile

⁴ Başbakan Paşinyan kendileri açısından büyük bir başarısızlık ile sonuçlanan bu gelişmelerin ardından siyasi bir açmazı sürüklenmiş ve nihayetinde 25 Şubat 2021’de ordu hükümetin istifa etmesini isteyen bir muhtıra vermiştir. Bunun üzerine Başbakan Genelkurmay Başkanı Onik Gasparyan’ı görevden alarak, halkı sokağa davet etmiş ve ülkede bir darbe yaşandığını duyurmuştur. Ancak Ermenistan’da süreç iyice karışmıştır çünkü Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan görevden alınan anayasaya aykırı olduğu gerekçesi ile alınan kararı veto etmiştir. Ülkede Başbakan Paşinyan taraftarları ve karşıtları sokağa çıkmıştır. Rusya’nın da Ermenistan’daki yönetimden hoşnutsuz olduğu bir süreçte yaşanan bu darbe girişimi sırasında hem Türkiye, hem de Azerbaycan demokrasiden yana olduklarını belirten açıklamalar yapmıştır. Bkz.: *BBC News*, 2021.

mücadele eden Türkler, bir yandan da bu Ermeni ayaklanmasını bastırmaya çalışırken, iki topluluk arasında kapanmayacak yaralar oluşmuştur. Türk karar alıcıları ayaklanmaya katılmayan sivil Ermenileri başka bölgelere naklederek, onların güvenliğini sağlamaya çalışırken yaşananlar Ermenilerin bir ulus-devlet yaratmaları sürecinde ortak bir tarihsel hikâye oluşturmalarına katkı sağlamıştır. Ermeniler sözde soykırım söylemini geliştirerek, ulusun tutunacağı ortak bir mit yaratmıştır. Ancak iki devletin bağımsızlıklarını kazanmaları sonrasında bu Ermeni miti tarafların iyi komşuluk ilişkileri geliştirmesini engellemiştir.

Soğuk Savaş sonrasında Türkiye ve Ermenistan yeniden aralarındaki ilişkiyi geliştirebilecek iken sözde soykırım söyleminin dışında, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgal etmesi ve bu sırada Azerbaycan ile yaşadığı gerginlikler yine iki ülkenin yakınlaşmasını engellemiştir. Türkiye, Dağlık Karabağ sorununun başında Ermenistan'ı dışlamayan bir yaklaşım sergilemesine rağmen, Ermeni işgallerinin 1993 yılında ciddi artış göstermesi ve işgal altındaki Azerbaycan topraklarının bir türlü kurtarılamaması Türkiye'nin politika değişikliğine giderek, Ermenistan'a ılımlı tavrından vazgeçmesine ve doğrudan Azerbaycan'ın yanında yer almasına yol açmıştır.

2000'li yıllarda Türkiye, "komşularla sıfır sorun" adlı dış politika stratejisi gereğince bir kez daha Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmeye çalışmış ancak Ermenistan'ın beklenen adımları atmaması nedeniyle, bu girişim de sonuçsuz kalmıştır. 2020 yılında Dağlık Karabağ yine sıcak savaş alanına dönmüş, bu defa Türkiye Azerbaycan'a askeri mühimmat desteği sunarak, daha fazla katkı sağlamıştır. Azerbaycan, Türkiye'nin desteği ile işgal edilmiş topraklarından bir kısmını bunca yıl sonra kurtarabilmeyi başarmıştır. Ermenistan bu durumdan rahatsız olduğu gibi, Türkiye-Azerbaycan bloklaşmasını kıramadığı sürece bölgeden istediğini alamayacağını anlamıştır. Üstelik Türkiye net bir şekilde Ermenistan ile normalleşmenin iki ön şartı olduğunu göstermiştir: sözde soykırım meselesinin bir uluslararası komisyon tarafından tartışılması ve Dağlık Karabağ işgaline son verilmesi. Bu iki ön şart Ermenistan tarafından kabul edilmedikçe, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin yakın bir dönemde normalleşmesi pek mümkün görülmemektedir.

KAYNAKÇA

- Abay, Emre Gürkan (2020). Ermenistan'da Halk Dağlık Karabağ'daki Mağlubiyetin Ardından Sokaklara İndi. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/ermenistan-da-halk-daglik-karabag-daki-maglubiyetin-ardindan-sokaklara-indi/2037933>, (Erişim Tarihi: 25.01.2021).
- Abay, Emre Gürkan ve Cura, Ali (2020). Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev: Kardeşimiz Türkiye'nin Desteğini Hep Hissettik. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-kardesimiz-turkiyenin-destegini-hep-hissettik/2039281>, (Erişim Tarihi: 25.01.2021).
- Aharon, Eldad Ben (2020). Recognition of the Armenian Genocide after its Centenary: A Comparative Analysis of Changing Parliamentary Positions. *Israel Journal of Foreign Affairs*, S: 13/3, ss. 339-352.
- Akan, Ali Kemal ve Özden, Ahmet Alp (2020). Azerbaycan Tezkeresi TBMM Genel Kurulu'nda Kabul Edildi. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-tezkeresi-tbmm-genel-kurulunda-kabul-edildi-/2047141>, (Erişim Tarihi: 02.02.2021).
- Al Jazeera Turk (2014). Azerbaycan-Ermenistan Sorunu Çözülürse. <http://www.aljazeera.com.tr/haber/azerbaycan-ermenistan-sorunu-cozulurse>, (Erişim Tarihi: 02.02.2021).
- Anadolu Ajansı (2015). Acınızı Samimiyetle Paylaşıyorum. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/acinizi-samimiyetle-paylasiyorum/54218>, (Erişim Tarihi: 07.01.2021).
- Anadolu Ajansı (2020a). 10. Yılında Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve Ortak Askeri Tatbikatlar. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda-azerbaycan-turkiye-stratejik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeritatabikatlar/1937068>, (Erişim Tarihi: 20.11.2020).
- Anadolu Ajansı (2020b). Cumhurbaşkanı Erdoğan: Karabağ Semalarını Artık Paçavralar değil, Hilal ve Yıldız Süslüyor. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-karabag-semalarini-artik-pacavralar-degil-hilal-ve-yildiz-susluyor/2066706>, (Erişim Tarihi: 28.01.2021).
- Armenian National Institute (2021). Countries That Recognize the Armenian Genocide. https://www.armenian-genocide.org/recognition_countries.html, (Erişim Tarihi: 07.01.2021).
- Aydın, Mustafa (2015). 1990-2001 Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler. (ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (İçinde), Cilt: 2, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 366-439.
- BBC News (2009). Azeriler Protokole Tepki Gösterdi. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091011_erdogan_armenia, (Erişim Tarihi: 20.01.2021).
- BBC News (2009). Bursa'da Futbol Diplomasisi. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2009/10/091015_newarmenia, (Erişim Tarihi: 05.01.2021).
- BBC News (2012). 1915 Olayları ve Uruguay, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/01/120126_uruguay_armenians_new, (Erişim Tarihi: 07.01.2021).
- BBC News (2014). 1915'te Ölen Ermeniler İçin İlk Taziye Mesajı. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/04/140423_erdogan_1915_aciklama, (Erişim Tarihi: 12.01.2021).
- BBC News (2021). Ermenistan'da Neler Oluyor?: Başbakan Paşinyan Ermeniler Darbeye İzin Vermeyecek Dedi, Ordudan İtaat Etmesini İstedi. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56194582>, (Erişim Tarihi: 26.02.2021).
- BBC News. (2020). Dağlık Karabağ: Azerbaycan ile Ermenistan Arasındaki Çatışmalarda 5 binden Fazla Asker Öldü. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55164241>, (Erişim Tarihi: 27.01.2021).

- Beech, Lynn Atchison (2021). The National Coat of Arms of Armenia. <https://www.symbols.com/symbol/coat-of-arms-of-armenia>, (Erişim Tarihi: 02.01.2021).
- Chirciu, Dmitri (2020). Azerbaycan ve Ermenistan Dağlık Karabağ'da Anlaşmaya Vardı. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ve-ermenistan-daglik-karabagda-anlasmaya-var-di/2037860>, (Erişim Tarihi: 24.01.2021).
- Constitute Project (2015). Armenia's Constitution of 1995 with Amendments through 2015. <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/arm72687.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.12.2020).
- Cura, Ali, Chirciu, Dmitri ve Abay, Emre Gürkan (2020). Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov: Azerbaycan'da Gözlem Merkezinin Oluşturulması Konusunda Türk Ortaklarımızla Anlaştık. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/rusya-disisleri-bakani-lavrov-azerbaycanda-gozlem-merkezinin-olusturulmasi-konusunda-turk-ortaklarımızla-anlastik/2041722>, (Erişim Tarihi: 01.02.2021).
- Çağlar, Eşe (2018). Antalya'da Toplanan Türk Kurultaylarının Tarihi Değerlendirmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, S: 5/6, ss. 241-263.
- Declaration on Independence of Armenia (1990). <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2902>, (Erişim Tarihi: 12.12.2020).
- Demir, Ali Faik (2005). SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, S:2/5, ss. 109-135.
- Demirci, Onur (2010). Güney Kafkasya Bölgesi Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkileri, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S: 5/1, ss. 211-233.
- Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi (1994). Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara.
- Dışişleri Bakanlığı 1993 Tarihçesi (1994). Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara.
- Ermeni Haber Ajansı (2018). Ermenistan Dışişleri'nden Açıklama: Protokollerin İptalini Ankara'ya Resmen Bildirdik. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2018/03/15/kocharyan-Ermenistan-Protokoller-T%C3%BCrkiye/125220>, (Erişim Tarihi: 05.02.2021).
- Eyvazlı, Elsad (2017). Türk Basınında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği. *MUTAD*, S: 4/1, ss. 57-74.
- Gökçe, Mustafa (2011). Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S: 7, ss. 1139-1154.
- Görgülü, Aybars (2008). *Türkiye-Ermenistan İlişkileri*. Tesev Yayınları.
- Gürcanlı, Zeynep (2014). Başbakan Ermeni Açıklaması Yaptı. *Hürriyet Gazetesi*, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-ermeni-aciklamasi-yapti-26277820>, (Erişim Tarihi: 11.01.2021).
- Hill, Fiona, Kirişçi Kemal ve Moffatt, Andrew (2015). Armenia and Turkey: From Normalization to Reconciliation, *Turkish Policy Quarterly*, S: 13/ 4, ss. 127-138.
- Hürriyet Gazetesi* (2009). Bayrak Krizi Mahkemeye Taşındı. <https://www.hurriyet.com.tr/bayrak-krizi-mahkemeye-tasindi-12679747>, (Erişim Tarihi: 10.01.2021).
- Hüseyin Nazım Paşa (1998). *Ermeni Olayları Tarihi I*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 15, Ankara.
- İşyar, Ömer Göksel (2010). Azeri-Ermeni Çatışması, Barış Arayışları ve Çözumsuzlük. (ed. Tayyar Arı), *Orta Asya ve Kafkasya*, (İçinde), Bursa: MKM Yayıncılık, ss. 193-228.
- Kafkasya Kaynak ve Araştırma Merkezi Kamuoyu Araştırması* (y.y.). Ermenistanlılar Türkiye İle İlişkiler Hakkında Ne Düşünüyor?. <https://bianet.org/bianet/toplum/164583-ermenistanlilar-turkiye-ile-iliskiler-hakkinda-ne-dusunuyor>, (Erişim Tarihi: 11.01.2021).
- Karacakaya, Recep (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 52, İstanbul.
- Kasım, Kamer (2010). Ermenistan. (ed. Tayyar Arı), *Orta Asya ve Kafkasya*, (İçinde), Bursa: MKM Yayıncılık, 2010, ss. 131-156.
- Kılıç, Alev (2012). Ermenistan İle İmzalanmış Protokoller. *Avrasya İncelemeleri Merkezi*, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-ILE-IMZALANAN-PROTOKOLLER-1>, (Erişim Tarihi: 13.01.2021).
- Kuduban, Duygu Ata ve Kaya, Mevlüt (2018). Karabağ Sorununa Uluslararası Güçlerin Yaklaşımları Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, S: 7/ 21, ss. 923-949.
- Lütem, Ömer Engin (2015). Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S: 50, 2015, ss. 231-273.
- Milliet Meclisi Tutanak Dergisi* (1922). Türkiye Büyük Millet Meclisi I. Dönem 3. Yasama Yılı Açılış Konuşmaları. S: 18/ 2, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/1d3yy.htm, (Erişim Tarihi: 12.01.2021).
- Milliyet Gazetesi* (1991). Türkiye Arabolucu Olsun. s. 15.
- Milliyet Gazetesi* (1992a). Petrosyan'a Jest. s. 18.
- Milliyet Gazetesi* (1992b). Demirel'den Petrosyan'a Uyarı. s. 7.
- Milliyet Gazetesi* (1992c). Ermeni'ye Gözdağı. s. 1.
- Milliyet Gazetesi* (1992d). Özal Açıkladı: Dışimizi Göstermek Gerekir. s. 1.
- Milliyet Gazetesi* (1993). Türkiye Bakü İçin Savaşa Girmez. s. 19.
- Münir Süreyya Bey (2001). *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 53, Ankara.
- Nichol, Jim (2014). Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for U.S. Interests. *Congressional Resource Service Informing the Legislative Debate Since 1914*, <https://fas.org/spp/crs/row/RL33453.pdf>, (Erişim Tarihi: 02.01.2021).
- Öztarsu, Mehmet Fatih (2012). Dağlık Karabağ Sorunu: Çözüm Arayışlarında Minsk Grubu ve Bölgesel Aktörlerin Rolü. (ed. Nezir Akyeşilmen), *Barış Konuşmak: Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi*, (İçinde), Ankara: ODTÜ Yayıncılık, ss. 239-260.
- Öztaş, Laçın İdil (2018). Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Nahçıvan Sorunu, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S: 18/36, ss. 413-430.
- Rehimov, Ruslan (2020a). Azerbaycan'da Ermenistan'ın Yenilgiyi Kabul Ettiği 10 Kasım Tarihi Zafer Günü İlan Edildi, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycanda-ermenistanin-yenilgiyi-kabul-ettiği-10-kasim-tarihi-zafer-gunu-ilan-edildi/2062885>, (Erişim Tarihi: 25.01.2021).
- Rehimov, Ruslan (2020b). Azerbaycan'ın Zaferinin Ardından Bölgedeki Yeni Gerçeklikler. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycanin-zaferinin-ardindan-bolgedeki-yeni-gerceklikler/2062822>, (Erişim Tarihi: 25.01.2021).

- Rehimov, Ruslan (2020c). Azerbaycan Ordusu Dağlık Karabağ'daki Savaşta 2783 Şehit Verdi. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-ordusu-daglik-karabagdaki-savasta-2-bin-783-sehit-verdi/2064295>, (Erişim Tarihi: 26.01.2021).
- Sözcü Gazetesi* (2020). Paşinyan: Çok Acı Verici Bir Anlaşma İmzaladım. <https://www.sozcu.com.tr/2020/dunya/son-dakika-ermenistan-karabagdan-cekilmeyi-kabul-etti-6118688/>, (Erişim Tarihi: 25.01.2021).
- Sputnik News* (2019). Paşinyan: Türkiye'nin Karabağ'a Yönelik Tavrı İkili İlişkiler İçin Engel Teşkil Ediyor. <https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201902281037924726-pasinyan-turkiye-karabagi-yonelik-tavri-ikili-iliskiler-engel-teskil-ediyor/>, (Erişim Tarihi: 05.01.2021).
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (1995). Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2014). Yurtdışı Ziyaretler: Azerbaycan. <https://www.tccb.gov.tr/yurt-disi-ziyaretler/355/3069/azerbaycan>, (Erişim Tarihi: 28.01.2021).
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (2020). <https://www.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Yayinlar/Koleksiyonlar.aspx?c=1>, (Erişim Tarihi: 26.12.2020).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2005). No:62 - 15 Nisan 2005, Başbakan Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a Gönderdiği Mektup Hk. http://www.mfa.gov.tr/no_62--15-nisan-2005_-basbakan-sayin-recep-tayyip-erdogan_in-ermenistan-devlet-baskani-robert-kocaryan_a-gonderdigi-mektup-hk_.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 06.01.2021).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2009). Türkiye ile Ermenistan Arasında 10 Ekim 2009 Tarihinde Zürih'te İmzalanan Protokoller. <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.01.2021).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2020). Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri. <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 10.09.2020).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2021). Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkileri. <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 05.01.2021).
- TASAM (2006). Ermeni Diasporası ve Türkiye'nin Uluslararası İlişkilerine Etkisi. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/239/ermeni_Diasporasi_ve_turkiyenin_uluslararası_iliskilerine_etkisi, (Erişim Tarihi: 12.01.2021).
- TBMM Tutanakları (1993). 19. Dönem, 2. Yasama Yılı, 95. Birleşim, 27 Nisan 1993, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c034/tbmm19034095gnd.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.12.2020).
- Tosun, Mehmet, Kaplan, Enes ve Türkten, Ferdi (2020). Cumhurbaşkanı Erdoğan: Azerbaycan Destan Yazmaya Devam Edecek. *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/cumhurbaskani-erdogan-azerbaycan-destan-yazmaya-devam-edecek/2071946>, (Erişim Tarihi: 02.02.2021).
- TRT Haber (2020). Ermenistan Azerbaycan'a Saldırdı. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/ermenistan-azerbaycana-saldiridi-518943.html>, (Erişim Tarihi: 22.01.2021).
- Uzgel, İlhan (2010). 1919-1923 Sevres Barış Antlaşması. (ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (İçinde), Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 113-154.
- Vidlickova, Alica (2012). Turkish-Armenian Relations and the Issue of the Recognition of the Claims of the Armenian Genocide. *Alternatives Turkish Journal of International Relations*, S: 11, ss. 1-16.
- Yalçınkaya, Alaeddin (2017). Kuruluşundan Günümüze Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, S: 5, ss. 1-16.
- Yeniçağ Gazetesi* (2009). Azerbaycan'dan Sitemli Nota. <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/azerbaycandan-sitemli-nota-24714h.htm>, (Erişim Tarihi: 18.01.2021).
- Yiğit, Süreyya ve Gülbite, Gökhan (2017). Rusya'nın Güney Kafkasya Dış Politikası: Dağlık Karabağ ve Hazar Denizi. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, S: 5/2, ss. 1-30.